

Эрбалтаева Н.Э.

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТТИ КОЛДОНУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Эрбалтаева Н.Э.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕКСТА НА УРОКЕ  
КЫРГЫЗКОГО ЯЗЫКА

N.E. Erbaltaeva

SOME ISSUES ON THE TEXT USAGE AT THE KYRGYZ LANGUAGE LESSON

УДК: 808.2.1

*Макалада кыргыз тили сабагында текстти колдонуунун максаты менен милдети жана ык-жолдору тууралуу айтылат. Текстти колдонуудан күтүлгөн натыйжалар менен окуучулар ээ болуучу көндүмдөр белгиленет.*

**Негизги сөздөр:** кыргыз тили, методика, текст, логика, кеп, сүйлөм, маңыз, мазмун, стиль, байланыштуу кеп, грамматика ж.б.

*Статья посвящена целям, задачам и методам использования текста на уроке кыргызского языка; также в статье рассмотрены ожидаемые результаты и навыки учащихся, приобретаемые в процессе использования текста.*

**Ключевые слова:** кыргызский язык, методика, текст, логика, речь, предложение, содержание, стиль, связанная речь, грамматика.

*The paper is devoted to the aims, tasks and methods of the text usage at the Kyrgyz language lesson; The text usage expectations have been revealed. The learners skills acquired in the text teaching process have been defined*

**Key words:** kyrgyz, language, methods, text, logis, speech, sentence, content, style, grammar, connected speech

Белгилүү психолог И.С. Кон өспүрүмдөрдү тарбиялоодо ата-эне кандай кыйынчылыктарга кириптер болсо, мугалим билим-тарбия берүүдө да ошол кыйынчылыктарды башынан өткөрүп жаткандыгын, бүгүнкү мугалимдердин иши абдан оор болуп кеткендигинен белгиленет. Окумуштуу бул кыйынчылыкты окуучулардын же мугалимдердин начар болушунан эмес, окуучуга жана мугалимге коюлган талаптардын алда канча карама-каршылыктуу болгондугунан көрөт. Бул пикир менен кеңешпей коюуга болбойт. Соңку мезгилдерге чейин кыргыз тил мугалимине тилдин грамматикасын окутуу негизги талап катары коюлган, окуучуларды программа боюнча толгон-токой чубалжыган эреже-аныктамаларды жаттоого мажбурланып, балдарды тилдин практикалык жагына караганда грамматикалык жагын үйрөтүү мугалим үчүн негизги милдет, көндүм болуп калган. Мисалы: Мугалим сабак өтүп жатып, практика жүзүндө жарым-жартылай же толук эрежени жаттатып жатып, окуучуларга жаман көрүнө баштады. Ошол эле учурда бүтүрүүчүлөрдүн жазган жазуу иштерине да азыркы күнгө чейин мугалим күнөөлүү болуп келе жатат. Себеби, 1-класстан баштап, 11-класска чейин окуучуну эрежелер менен азыктандырып келдик. Алар окууну бүтүп, жогорку окуу жайга өткөндө да,

кыргыз тили сабагында мектепте өтүлгөн эрежеге таянып жатышат. Студенттен тапшырманы сураган эрежени айтып берет, бирок эреженин артында эмне түшүнүк тургандыгын билишпейт. Азыркы тил мугалимдердин негизги милдети-өспүрүмдөрдүн тилди үйрөнүүгө болгон кызыгуусун кайтарып берүү жана ал аркылуу тил мугалимдердин кадыр-баркын, аброюн көтөрүү.

Текст-байланыштуу кептин өзөгү. Текст жөнүндө алгачкы илимий маалыматты берүү 5-класстан башталат жана бул жөнүндөгү окуучулардын алган түшүнүк-билимдеринин деңгээли менен жалпы эле байланыштуу кепти өздөштүрүүнүн абалы байланыштуу болуп, бөлүм бүтүндөй орто мектеп курсунун негизи катары каралат. Ошондуктан мугалимге бул теманы өтүүгө өзгөчө талап коюлат. Бул теманы окутууда мектеп практикасында алгачкы сабактарда эле текст жөнүндөгү аныктаманы жаттатуу, анын мүнөздүү белгилерин ачып көрсөтүү, тексттеги негизги ой жана бөлүнүштөрүн үйрөтүүгө аракет жасоо басымдуу. Биздин оюбузча, текстти окутууга мындай мамиле кылуу али тактоого муктаж.

Анткени,

**Биринчиден**, 5-класстын окуучулары текстке тиешелүү болгон жогорку материалдардын баарын дароо өздөштүрүүсү өтө эле кыйын:

**Экинчиден**, чаташтыруулар, түшүнбөй эле механикалык жаттоолор көбөйөт.

**Үчүнчүдөн**, текст жазууда мейли сочинение, мейли изложение анын бардык белгилерин толук сактоого, чагылдырууга аракет жасоо менен текст жөнүндө түшүнүгү жок кезде жазган жазуу иштеринен да төмөндөп кетишет.

**Төртүнчүдөн**, грамматикалык татаал эрежелерди жаттоодон, айтуудан тажай баштаган окуучулар дагы бир “баш катырмага” туш болгондой болушуп, тилди окууга, үйрөнүүгө болгон мамилеси дагы да өзгөрөт. Окуучуга текстти үйрөтүүдөгү негизги максат анын аныктама-эрежеси, белгилери жөнүндөгү илимий маалыматтарды үйрөтүү эмес, анын өзүн түзө билүүгө көрүнүктүү эмеспи. Окуучулардын тилдик кубулуштарды, кеп ишмердүүлүктү жана тексттин мазмунун терең түшүнүп, кабыл алууларына жетишүүдө байкоо методу кеңири колдонулат. Байкоо тилдик талдоонун бир түрү катары тексттен тигил же бул тилдик кубулушту табууга, аларды жалпылаштырып, түшүндүрүүгө,

кептеги ордун жана маанисин аныктоого үйрөтүүгө багытталган.

Тексттин байланыштуулугу тексттин мүчөлөнүшүнүн үчүнчү негизги мүнөздүү белгиси болуп саналат. Байланыштуулуктун негизин сүйлөмдүн коммуникативдик ыраттуулугу түзөт, тексттеги ар бир кийинки сүйлөм мурунку сүйлөмдөрдүн базасында урулат. Мурунку сүйлөмдөгү негизги ойго кийинки сүйлөмдө жаңы маалымат кошулуу менен негизги ой өнүгүү абалында болот. Ойдун өнүгүүсүнө тексттеги ар бир сүйлөм өз салымын кошот. Ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөр экиге бөлүнөт.

Сүйлөмдө мурун белгилүү болгон сөздөр же сөз тизмеги “тема” же “мурунку”, кийинки сүйлөмдөгү жаңы сөздөр же сөз тизмеги “рема” же “жаңылар” “Ж”, “Р” тамгалары менен белгиленет.

1. Текст деген-маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышкан сүйлөмдөрдүн жыйындысы. Ал эми сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан байланышынын негизги каражаттарына сүйлөмдөрдүн орун тартиби, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби жана интонация кирет.

2. Ар бир текст өзүнүн мазмунуна жараша белгилүү теманы түзөт. Тема деген-тексттин мазмунуна жараша белгилүү теманы түзөт. Тема деген-тексттин мазмунуна коюлган ат, тексттин маанилүү өзөгү, тексттин жалпыланган мазмуну.

3. Тексттин темасы подтемага, бөлүмгө жана микротемага бөлүнөт. Буга мисал катарында төмөнкү тексттерди талдап көрсөтүүгө болот.

4. Тексттин темасы көп учурда анын кириш бөлүмүндө же тексттин аягындагы айрым сүйлөмдөр менен да берилет.

5. Тексттеги сүйлөмдөр анын жалпы темасы менен гана байланышпастан, андагы негизги идея, негизги ой менен да байланышат.

6. Тексттин темасы менен андагы негизги ойду так ажырата билүү керек. Текстте эмне жөнүндө айтылса, бул маалымат тема, текстте эмне, кандай мазмун берилсе, бул тексттин негизги ою. Тема да, негизги ой да тексттин сүйлөмдөрүн бириктирет, маанилик бүтүндүк берип турат.

Тексттеги сүйлөмдөр өз ара ички маанилик жактан эки түрдүү:

Уланмалуу же чынжырлаш жана удаалаштыктык жол менен байланышат.

Тексттеги сүйлөмдөр мааниси жактан уланмалуу жол менен башкача айтканда, чынжырлашып байланышканда экинчи сүйлөм биринчи, үчүнчү сүйлөм экинчи, төртүнчү сүйлөм үчүнчү сүйлөмдөгү ойду улайт. Сүйлөмдөрдүн мындай байланышы уланмалуу же чынжырлаш байланыш деп аталат.

Мисалы: Чабалекей чырылдап, уясынан учту. Тышка чыкты. Кайра учуп кирди. Экинчи чабалекей да балдарына жем тиштеп келип калды, жыланды көрдү. Ал оозундагы жемин таштап жиберди, кайрат кылды. Балдарын жоодон сактамакчы болуп, канаты менен жыланды чаап өттү. Жылан аны тоготподо. Башын көтөрүп, уяны карай жыла берди. (К.Б.)

Тексттеги сүйлөмдөр кайталанып айтылган же бир уңгулаш сөздөр, ат атоочтор же тилдин башка каражаттары (синонимдер) ж.б. аркылуу да мааниси боюнча уланышып, чынжырлашып байланышат. Мисалы:

Жыйналышка Жубатай карыя төрөгалык кылды. Жыйналышты ачып, Чүкөбайга сөз берди. Чүкөбай жаркылдап, оюн-кулкү аралаштыра сөзүн баштады. Ал жетишкен ийгиликтерин айтты. (К.Б.)

Кайталанган сөздөр аркылуу колдонулган уланмалуу байланыш илимий жана иштиктүү кепке кеңири колдонулат. Аларды колдонуу кептин так болушун камсыз кылат.

Тексттеги сүйлөмдөр чынжырлаштырылган сөздөрсүз да байланышат. Мында да бардык сүйлөмдөр, экинчи сүйлөмдөн баштап, мааниси боюнча жана грамматикалык жактан биринчи сүйлөм менен байланышат. Бирок сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан окшош болушат да, алдыңкы сүйлөмдө айтылган ойду улабайт. Андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби биринчи сүйлөмдө кандай болсо, кийинки сүйлөмдөрдө да так ошондой тартипте кала берет.

Сүйлөп жаткан адам өзүнүн оюн башкаларга толук, жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн бир ойдон экинчи жаңы ойго өтүп отурат. Ал ойлор жалпы бир темага бириктирилет. Ошол жалпы теманын майда бөлүктөрү микротема деп аталат. Микротема бир нече сүйлөмдөр аркылуу туюндурулат. Ошол микротемага бириккен тексттин бөлүктөрү абзац деп аталат. Ал эми тема бир нече микро темадан турса, текст эреже катарында бир нече абзацтан турат. Абзац тексттин башындагы кемтик же башталган бир ой менен экинчи ойдун ортосундагы текст, тактап айтканда, тексттеги жаңы ойдун башталышы.

Текстке эки түрдүү план түзүүгө болот. Анын биринчиси-жөнөкөй план, экинчиси-татаал план. Татаал планда тексттеги айтылган ой толук, майда окуяларына чейин камтылат. Пландын айрым пунктары тексттин маанилүү майда бөлүктөрүн же микротемаларын түзөт б.а. ал пункттар тексттин майда бөлүктөрүн бир бүтүн текстке бириктирилет.

Эң мурун тексттин татаал планы түзүлөт. Ал жалпылаштырылып, системага салынып, майда суроолору кыскартылып, негизги темалары гана калтырылып жөнөкөй план түзүлөт.

Ал эми 10-11-класстарга арналган “Кыргыз тили” окуу китебинде (А.Сапарбаев, С.Омуралиева, Р.Эгембердиев, В.Мусаева 2003) төмөнкүлөр берилген:

Текст-коомдук кызмат аткаруучу стилдин тигил же бул түрүндө жазылган, башы жана аягы бир бүтүндүктү түзүп турган, коммуникациялык кызмат аткарган жумуру пролукт. Көркөм, публицистикалык, илимий, иш кагаздарынын текстти болбосун, логикалык жактан бүткөн ой башы менен бирге байланышта болуп, көлөмүн пайда кылат. Демек, текст азбы, чонбу көлөмгө көз каранды, белгилүү бир теманын чагылдырылышы-анын негизи.

Текст ичинен майда бөлүктөргө бөлүнөт. Б.а. иш кагаздарын албаганда, түзүлүшү боюнча

маанилик бир бүтүндүккө ээ болуп турган бөлүктөрдөн турат. Ар бир бөлүкчө маанилүүлүккө ээ болуу аркылуу өзүнө чонураак маңыздуу ойду пайда кылат, андай маңыздуу ойлордун жыйынтыгы тексттин мазмунун алып келет. Мисалга көркөм тексттеги адам маанайы жаратылыштык кубулуш, көрүнүш менен байланышта бериле турган болсо, маанайдын берилиши бир бүтүндүк маани, жаратылыштык кубулуштун берилиши өзүнчө бир маани, көрүнүштүн берилиши өзүнчө бир маани түзөт. Бирок алар ошол тексттин бир тутумдаш бөлүгүн түзүп турган абалында маанилердин чогулган адам маанайын билдирүүчү чакан маңыз болуп саналат. Көркөм тексттин түзүлүшү жалаң эле маанайдан турбайт, окуяны берүү үчүн адам баласынын реалдуу чындыкка болгон жеке же жалпы мамилеси окуяны түзөт, аны чечүү ыкмасы да ар кандай. Окуяны берүү үчүн да автор жогоруда айтылгандай маанилик бөлүктөрдөн түзөт. Ошентип, текст ичиндеги маанилер тексттин чакан логикалык бөлүкчөлөрдөн түзөт, маани, маңызын, мазмун деген текст түзүүчү категориялар келип чыгат.

Маани-текст ичиндеги логикалык бир бүткөн ойду туюндурган чакан ой. Ал бир абзацта чагылдырышы мүмкүн, чакан темачага ээ болушу да күтүлөт. Демек, сөз мааниси бизди курчап турган чөйрөнүн атынан улам келип чыкса да, тексттин ичиндеги маани ой жыйынтыктуу бир бүтүндүктү туюндурган сүйлөмдөн же сүйлөмдөрдүн жыйындысынан турат.

Бул текст – маанилүү бөлүгү.

Маңыз көлөмү боюнча мааниден кенен, б.а. маанилердин чогулдусунан турат да, бир темага жооп боло турган окуялык билдирүүдөн, же баяндоодон, же жаратылыштык сүрөттөн келип чыгат. Ал бир канча абзацтарды ичине камтуу менен тексттин тутумдуу бир чоң бөлүгүн түзөт. Маңыз микротекст деп аталып, ар бир маңыздык бөлүк чакан темачаны түзөт, андай маңыздардын жалпы түзүлүшү мазмунду пайда кылат.

Мазмун тиешелүү темага арналган, окуялык-композициялык түзүлүшкө ээ болгон, маңыздардын интегралдык жайналышынан турган чыгарма болуп эсептелет.

Тексттин түзүлүшү үчүн өбөлгө болгон информациялык булак бизге чейин белгилүүбү же белгисизби, кандайдыр бир маалыматтарды берүү кызматын аткарат. Маселен, республиканын президентинин Швейцарияга барышы бизге белгилүү информация болсо, бара жаткан учурунда анын

визитинин максаты белгисиз информация эле. Айрым бир келишимдерге кол койгондугун маалымат каражаттары билдиргенинен улам, белгилүүлүккө айланды. Ошентип, информация-текст түзүүчү дагы бир категория. Информациянын мүнөзүнө жараша тексттин стилдик түрлөрү түзүлөт. Айталы, кайсы бир адамдын иштеген жери жөнүндө маалымат бериш керек болсо, коомдук максатына жараша официалдуу эмес иш кагаздары түзүлсө (мисалы: мүнөздөмө, справка), иш кагаздарынын текстти пайда болот, ал адам жөнүндө портреттик макала, очерк жаралуу менен публицистикалык текст, көркөм каарман түзүлсө, көркөм текст жаралат, ошол эле сыяктуу илимий текст пайда болот. Ошентип, тексттин стилдик бир нече түрү келип чыгат.

Тексттеги окуялардын, кубулуштарын ж.б. берилишин автор тарабынан ойлонуп, ылайык деп табылган ырааттуулукта ишке ашат, жайланышат. Чакан тексттерде белгилүү башталыштан аягына чейинки улануу бир кылкалыкта аткарылса, бул проспекциялык ык менен жайланышуу деп аталат. Ал эми көркөм тексттерде андай башталыштан аягына чейин ырааттуу жайланышуу боло бербейт, эске салуу, башынан кайра түшүү ыкмасы менен окуяны артка кайруу ыкмасы көркөм чыгарманын чегинде боло берүүчү атайын усул катары колдонулат. Мындай артка кайрылуу-ретроспекциялык жайланыш.

Тексттин түзүлүшүндө кеп каражаттарынын түрлөрү бир эле текстте ар кандай максатта колдонулушу мүмкүн. Монологдук баяндоо тексттеги тынчтык деп эсептелет, ал окуялык билдирүү, авторлордун ага карата болгон жеке мамилеси, көз карашы болуп эсептелет. Мындан тышкары диалогдук кептин колдонулушу тексттеги ситуация түзүүчү каражат катары пайдаланылат.

#### Адабияттар:

1. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар: Окуу куралы. – Б.: Бийиктик, 2005.-166 б.
2. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы. – Б.: Бийиктик, 2005.- 144 б.
3. Усоналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Ф.: Мектеп, 1975. -224 б.
4. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: Окутуу методдору. Окуу куралы. – Б.; 2007. 100б.
5. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили: сабактын улгулору жана сабакты талдоонун методикасы. –Б., 2009. -64 б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Манликова М.Х.